УДК 811.51

Шайжигитова Б.
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин
Тил жана адабият институтунун
окутуучусу

«МАНАС» ЭПОСУНУН ЭТНОНИМДЕРИНИН МИСАЛЫНДА ДЕМОКРАТИЯНЫН ЭЛЕМЕНТТЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Шайжигитова Б.
преподаватель, Государственный Университет имени И. Арабаева

ОТРАЖЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ДЕМОКРАТИИ НА ПРИМЕРАХ ЭТНОНИМОВ ЭПОСА "МАНАС"

Shaizhigitova B.
Lecturer, State University named after I. Arabaev

REFLECTION ELEMENTS OF DEMOCRACY BY THE EXAMPLE OF THE ETHNONYM EPIC «MANAS»

Аннотация. «Манас» эпосундагы этнонимдеринин ортосундагы ар түрдүү байланыштарды анализдеп, кыргыз элинин турмушундагы демократиянын өнүгүү мисалдары келтирилет. Кыргыз эли ар дайым өзүнүн жана башка элдердин (этнонимдердин) кадыр-баркын сыйлап, өз ара урматтоонун жана коңшулук мамилелердин негизинде байланыш курууга умтулганы көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, этноним, демократия.

Аннотация. Анализируя различные стороны связей между этнонимами эпоса «Манас», приводятся примеры проявления и развития демократии в жизни кыргызского народа. Показывается, что кыргызский народ всегда стремился жить, уважая достоинство свое и других народов (этнонимов), строить отношение с другими на основе взаимного уважения и добрососедства.

Ключевые слова: эпос «Манас», этноним, демократия.

Abstract. By analyzing the various aspects of relations between the ethnonyms of the epic «Manas», are examples of symptoms and the development of democracy in the life of the Kyrgyz people. It is shown that the Kyrgyz people have always tried to live by respecting the dignity of their own and other people (ethnonyms), to build relationships with others based on mutual respect and good neighborliness.

Keywords. the epic "Manas", ethnonym, democracy.

«СССР элдеринин эпосу» сериясынын башкы редактору А. Петросян өзүнүн «Кириш сөз ордуна» деген макаласында: «Манас» эпосунун тарыхый өзгөчөлүгү - анын пайда болушу жана көп кылымдар бою жашап келиши, аны кыргыз элинин жай турмушун жана анын руханий маданиятынын көптөгөн формаларын алмаштыргандыгында» деп жазган. Андан ары, бул оюн А. Петросян төмөнкүчө тастыктайт: «Академик

В.В. Радлов «Манас» эпосун кыргыз элинин бүтүндөй жашоосунун жана ар бир максатынын поэзиялык чагылдырылышы катары баалаган. Казак элинин чыгаан окумуштуусу Чокан Валиханов «Жунгария жөнүндө эскерүүлөр» аттуу эмгегинде бул эстеликтин сюжеттерин биринчи жолу орус басылмаларында баяндап, «Манас» кыргыздардын бардык мифтери, жомоктору, уламыштары бир убакытка ылайыкташтырылып, Манас аттуу баатырдын айланасында топтолгон энциклопедиялык жыйнагы катары көрүнгөн деп белгилеген. Кыргыздардын турмушу, адаттары, салттары, географиясы, диний жана медициналык билимдери, ошондой эле алардын эл аралык мамилелери ушул зор эпопеяда өзүнүн чагылдырылышын тапкан».

Изилдөөчүлөр, кыргыз эпикалык поэзиясынын тарыхый маанисин белгилеп, бүгүнкү авторлордун кыргыз элинин руханий турмушунун тарыхы, анын мүнөздөрү, адаттары, ишенимдери, ошондой эле экономика жана мыйзам чыгаруу боюнча жазган иштеринин эч бири «Манас» эпосуна кайрылбай өтпөйт деп жазышкан.

Кыргыз тарыхчысы, профессор И.Б. Молдобаев «Манас» эпосунун этнонимдери аркылуу этникалык байланыштарды терең изилдеген [2, 3]. Өзүнүн монографиясынын «Киришүүсүндө» [3,7-б.] ал «Манас» эпосундагы дипломатия маселесинин аз изилденгенин белгилеген. Мыкты изилденген эмгектердин (мисалы, [2-5]) анализи «Манас» эпосунун этнонимдери аркылуу демократия жана ага байланышкан маселелердин дагы терең изилденбегенин көрсөтүп турат. Ал эле эмес, кыргыздардын баатырдык эпосторунун этнонимдеринин негизинде бул маселелер өтө начар изилденген, айрыкча «Семетей», «Сейтек» эпосторунун — «Манас» трилогиясынын экинчи, үчүнчү бөлүктөрүнүн этнонимдеринин мисалдарында да. Албетте, «Манас» трилогиясынын этнонимдерин изилдөө өтө татаал иштердин бири, көп убакыт жана күч талап кылат. Биз, өз кезегинде, бул макаланы жазууну чечтик, ал аркылуу бул маселелерди изилдөөнүн маанилүүлүгүн көрсөтүү үчүн «Манас» эпосунун — «Манас» трилогиясынын негизги китебинин материалдарын талдап, айрым мисалдарды келтирмекчибиз [1, 6-9].

Ошондой эле, И.Б. Молдобаев [3,91-б.] өзүнүн изилдөөлөрүндө мындай деп белгилеген: «Этнонимдерди изилдөө кыргыздардын этногенездик жана этникалык байланыштарын кеңири аймакта изилдөөдө жакшы кызмат көрсөтөт».

Ошондой эле, биздин изилдөөлөрдүн жыйынтыктары биздин замандын X-XI кылымдарындагы Азиянын жеринде болгон тарыхый жана социалдык-маданий-саясий кырдаалды тактап чыгууга таасир этиши мүмкүн, анткени Кытайдын тарыхый жылнаамаларында «Манас» эпосу 1000 жылдан ашуун убакыт мурун пайда болгондугун тастыкталат.

А. Петросян өзүнүн жогоруда келтирилген эмгегинде: «Үчилтиктин (Манас, Семетей, Сейтек) кеңири баяндоосунан өтүп жаткан негизги тематика – кыргыз урууларынын биригип бир эл болууга, азаттыкка жана күчтүү болууга жетишүүгө талпынуусу» экендигин өзгөчө белгилеген.

Эпостун сюжеттери менен таанышуу [1, 6-9] мындай ойлорду туудурат: көчмөн элдин турмуш шарттарын эске алып, жер аймактарынын так белгиленбеген учурларында, кайсы этнонимдердин (уруу, тукум, улуттар жана башка коомдордун) кандай жерлерди ээлеп турганы ачык эмес кезде, көп учурда «күч болсо, акыл керек эмес» деген принцип иштеп турган. Бирок, кара күчтү колдонуу менен бүтүндөй урууларды башкарууга жана алыс-жакында жайгашкан коңшулар менен жакшы мамиле түзө албайсың. Ал учурда калмактарды кытай ханы Эсен-хан башкаргандыктан, кыргыздар Алтайда калмактар менен алты уруудан байырлаган аймакта жашап, уруулар арасында көптөгөн пикир келишпестиктер болуп келген.

Жалпак тилде айтканда, демократия – бул биргелешкен чечимдерди кабыл алуу, башкалардын пикирин эске алуу. «Манас» эпосунда демократиянын көрүнүштөрүнүн көптөгөн мисалдары бар. Демократиянын элементи ачык көрүнгөн биринчи мисал – 15 жаштагы жаш Манастын хан болуп шайланышы. Төмөндө анын кыскача мазмунун келтирели [1, 389-396-б.].

15 жаштагы Манас атасы Жакып байга мындай деп кайрылат: «Ата, эгер уруксат берсең, согушка арналган бардык жылкылардан, курмандыкка арналган бээ жана Камбарбоздун үйүрүнөн ([1, 530-б.]: Камбарбоз – жылкынын асыл тукуму, үйүр топтун башчысы, эң мыкты айгыр. Ошол учурдагы салт боюнча, эл мындай айгыр ийгилик жана бакубатчылык алып келет деген ишенимде жашап, ал атайын ыйык жаныбар катары тандалып алынган) үч жашар аттарды кармап алууну буйур. Мен ат менен жүрөм, досто-

румду атка отургузуп, түз жол менен сапарга чыгабыз. Узак сапар, узак жол болот, ачык асманда жашоого көнөм, аңчылыкка чыгам». Атасы мындай деп жооп берет: «Кымбаттым, менин үмүтүм, акылдуу бол! Эгер керек болсо, Камбарбозду үйүрү менен айдап кет. Кандай аттар керек болсо, ошончо ала бер, бардык камылга сен үчүн даярдалды», - деп, Камбарбоздун үйүрүнөн беш атты кармап, ага берди. Аттардын үчөөсүнө ээр токутуп, Манас досторун отургузуп, ал эми экөөсүн чылбыр менен ала жүрүп, калган досторуна да бат эле жетип барды. Манас жана анын достору Чаркастан өрөөнүнө (эпикалык топоним) келишти. Бир аз убакыттан кийин алар мындай сүйлөшүшөт: «Биздин бүгүн Чаркастан өрөөнүндө түнөгөнүбүзгө алты күн, алты түн болду, бул жерде ар кандай иштерди аткардык: ит агытып, куштарды салып, көптөгөн жаныбарлардын (карышкырлардан, түлкүдөн) терилерин жыйнадык. Биз бул жерде 84 адамбыз, бирөөнү төрө кылып тандап койсок болобу? (бул жерде төрө – башчы, жетекчи шайлоо идеясы жаралган). Төрө деп атап, анын атын союп, аны жеп, ([1, 522-б.]: Бул жерде байыркы салттардын издери чагылдырылган болушу мүмкүн: жол башчы болуп шайлануучу адам өзүнүн атын меймандар үчүн курмандыкка чалып, аларды сыйлашы керек болгон), ак кийизге отургузсак жакшы болмок ([1, 522-б.]: Көчмөн түрк элдеринде уруунун башчысы болуп шайланган адамды ак кийизге же ак кийиз төшөккө отургузуу салты болгон). Аны кожоюн, хан, жол башчы кылсак жакшы болмок! Анын айтканын угуп, аны жетекчи кылсак кантет? 84 кишинин бирин жетекчи кылып көрбөйбүзбү? Ага сый-урмат көрсөтсөк кандай болот? «Бул биздин өкүмдар» деп анын айтканын угуп жүрбөйбүзбү?» – деп кеңешишти. Алардын эң улуусу болжол менен 25 жашта болсо, эң кичүүсү 15 жашта болгон. Ошентип, алар талкуулап жатышты. «Кийин аңчылык гана болду деп айтпайлы, жылкысын союп, атын жеп, алдап койбойлу. Талаада жүргөнбүз деп айтпайлы, анын атын жеп алып, кийин аны хан кылуудан баш тартпайлы. Аны хан, төрө, сыйлуу адам кылып шайлайлы, ага урмат-сый көрсөтөлү, элге кайтып барганда «Бул биздин хан» деп айтабыз. Аны улуктап, урмат көрсөтүп, элге барганда «Бул биздин бек» деп айтабыз. Эгер кимде-ким берешен болсо, атын сойсун, ал эми сараң болсо, атын сактап алсын. Эгер меймандос болсо, атын союп, калгандарына сый көрсөткөнгө аракет кылсын. Биз «Атты тамаша үчүн сойдук» деп айтпайбыз. Биз «Бул элден сырткары сүйлөшүлгөн нерсе» деп айтпайбыз. Өзүбүздүн сөзүбүздөн кайтпайбыз, берген убаданы бузбайбыз. Эгер кимде-ким бул сөздөрдөн баш тартса, кийин мунун зыянын тартат!» – деп чечишти. Алар олтуруп, азил аралаш ойлорун ортого салып, сүйлөшүп жатышты. Саякаттоочу боз үйлөр катарлаш тигилип, баары шаттуу жана канааттанган маанайда болчу. Бирөө мындай деди: «Баарыңар байлардын уулусуңар, бирок бир атты сойгонго батынбайсыңар. Улук бийлердин уулусуңар, бирок бир атты аяп, өз күчүңөрдү көрсөтө албай жатасыңар. Чоң нерсеге жетүүнү каалагандар атты союудан баш тартпагыла. Тандалган адам болгусу келгендер аты аяп отура бербегиле. Силердин араңарда мүнөзү катуу, өзүнө ишенгендер болсо, эң улуусу 25 жашта, эң кичүүсү 15 жашта. Баарынан мыкты жана кадыр-барктуу жигиттер, бир атты аяп калбагыла!».

Бир аз убакыт өткөндөн кийин, жигиттер ондон бөлүнүп, сегиз боз үй тигилген эле. Шайлоону колго алган киши айтты: «Ар бир уруктан чыккыла да, менин сөзүмдү угуп койгула». Манжудан чыккан Мажикке (кыстырма: манжу – эпосто калмак уруусунун же элинин аты, кээде калмактар жашаган жердин аталышы, калмак – этноним): «Сен башчы бол!» – дешти, баары аны ынандырууга аракет кылышты. Ошондо ал жигит мындай деди: «Мен өзүмдүн ураанымдан баш тарткам ([1, 522-б.]: Бул сөз уруктан чыгып, башка урууга кошулганда, жаңы уруунун ураанын кабыл алганды билдирет), бизди алтайлыктар курчап турганда, мен Манастын нөкөрүнө айландым». Ошентип, Мажик атын союудан баш тартты.

Анан мындай ой келди: «Ошпурдун уулу Назарбекти (кыстырма: ал кыпчактан чыккан; кыпчак – этноним), хан кылабызбы?» Анан ага: «Сен өзүңдүн атыңды сой!» – дешти. Мындай айтылганда, Назарбек: «Мен сегиз жашымда эле Манаска ордумду бошотуп бергем», – деп жооп берди. Ал жерде Алтайдан келген кыргыз, Саламаттын уулу Айнакул да бар болчу. Андан: «Сен атыңды сой!» – деп талап кылышты. Баары ошого мажбурлашты. Бирок ал: «Мен Манастан корком, силерге айтарым: анын эрдигин жана күчүн өз көзүм менен көргөм, акыл менен чечкеним бул. Эгер баарыбыз Манасты төрө кылабыз деп макул болсок, мен да макулмун», – деп жооп берди. Андан кийин мындай сөздөр болду: «Төрө болуу оңой иш эмес! Айдаркандын уулу Көкчө баатыр (кыстырма: казак,

казак – этноним), сен өзүңдүн атыңды сой, биз сени хан кылабыз». Ошондо Көкчө мындай деп айтты: «Ата-бабаларыңар силерди жазага тартсын! Алты күн талаада жүрдүк, баарыңар тамакка азгырылып жатасыңар окшойт. Тамаша сөздөрдүн айынан өз атын сойгон – акылсыз адам. Бекер сөздөрдүн айынан атын курмандыкка чалган – акмак. Силер ачсыңарбы же токсуңарбы, кандай болсо да, бүгүн башка тамак менен күн өткөргүлө. Эгер олжолуу аңчылык болбосо, тоо үндүгүн же башка майда аңдарды атып келгиле. Эгер андан башка эч нерсе таппай калсаңар, коёндорду же башкасын кармагыла, таптакыр эч нерсе жок болсо, элиңерге кайткыла!» – деп айтты Көкчө баатыр. Бул сөздөрдү укканда, Жагабынын уулу Аскар, жини келип, мындай деди: «Алтай тоолорунун этегинде жайлооң бар – Сары-Арка, казактарың көп, аларга сен кожоюнсуң. Сенин ата тегиң Барак-хан, чоң атаң Камбар-хан, ал эми Айдаркан – сенин өз атаң. Баардык жигиттердин арасында сени акылдуу, кадыр-барктуу деп ойлошот. Сен жарды эмессиң, сенден мындай жүрүш-туруш күтүлгөн эмес. Малга сараңдык кылып, ошону бакыт деп ойлоп жатасың. Башкалар мындай кылса жарашат, бирок сага эмес!» – деп Жагабы аны кагып салды.

Анан Көкчө мындай деп жооп берди: «Эгер чыр-чатак менден чыкты деп ойлосоң, Жагабы, сенде байлык арбын экен, анда атыңды өзүң сой. Жогорку сөздөрдү айтып, башкаларды ашыкча жемелебе», – деп Көкчө унчукпай калды. Андан соң, Күлдүрдүн уулу Чалыга кайрылып: «Сен өзүңдүн атыңды сой!» – дешти. Баары аны суранды. Чалы мындай деп жооп берди: «Бизге Нескара келгенде (кыстырма: кээде манжу ханы же кытай ханы деп аталган), мен коркуп, Манастын шеригине айлангам. Азыр атымды союп, өзүмдү хан болууга түртө албайм». Андан да түңүлүштү. «Сен тыргооттон чыккансың, Деркембай. Ар бириңердин жок дегенде бир жашар кулунуңар бар, тыргооттор – көп эл ([1, 538-б.]: Тыргоот – батыш ойротторунун этностук тобу, түрк тилдүү элдер аларды «калмак» деп аташкан). Силерде баатырлар көп. Сенин чоң атаң Калдай – калмактардын жана кытайлардын жогорку даражадагы өкүлү ([1, 530-б.]: Калдай – эпосто калмактар менен кытайлардын жогорку кызматтагы адамы). Эми сен атыңды сойсоң, элди башкарып калышың мүмкүн», – деп улуу-кичүүлөр аны ушундайча көндүрүп жатышты. Бирок Деркембай мындай деди: «Мен башкаруучу болууга жарабайм, андай дараметке ээ эмесмин, мунун баары мен үчүн өтө оор», – деп жооп берди. Ошондо Деркембайдан кийин кезек Ангирдин уулу Конойго келди. Баары ага кайрылып: «Коной, сен атыңды сойсоң, чоң сый-урматка ээ болосуң!» – деп жатышты. Бирок ал: «Мен атымды эч качан сойбойм!» – деп так кесе айтып койду.

Баары баш тартып, макулдугун беришпей койгондо, кезек Манаска келди. «Сексен төрт жигиттин ичинен сен эң жашы экенсиң, малыңар чексиз, элиңден батасын ал. Биз сага урмат көрсөтүп, сени башчы кылып коёлу, биз айтканга макулдугуңду бер. Кыргыз уруусунан чыккан сенин түп атаң, Жакып байдын көзүнүн кареги болгон, Манас жигит, сен эмне кылмаксың? Эмне үчүн бул жерде өзүңдүн атыңды биз үчүн сойбойсуң?» – дешти. Кыскартып айтканда, Манас: "Менин атым Аккула силер үчүн курман" – деп, атын союуга макул болду. Ошентип, Манас хан болуп шайланды.

Албетте, Манастын хан болуп шайланышын демократиялык негизде болгон деп айтууга укугубуз бар. Анткени, Манастан башка 83 жигиттин ар бирине "Хан болосунбу" деген суроо берилген. Мындан артык да демократия болобу! Муну балдардын оюну деп түшүнсөк, анда 2-мисал катары Манастын Алтайда жашаган элдердин чыныгы ханы болуп шайланышын [1, 410-418-б.] анализдеп көрүп, шайлоо азыркы кездегиден да демократиялык мүнөздө өткөн деп айта алабыз.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин тарыхында демократиялык жашоо мүнөздүү экенин "Манас" эпосунун этнонимдеринин мисалында тастыктоого болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Манас. Киргизский героический эпос. Книга 1: Пер. с киргизского А.С. Мирбадалевой, Н.В. Кидайш – Покровской. – М.: Наука, 1984. – 544 с.

2. Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе "Манас". – Фрунзе: Илим, 1985. – 111 с.

3. Молдобаев И.Б. "Манас" – историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек; Кыргызстан, 1995. – 312 с.